

Zsidó közösségi épületek Sárospatakon

Gazda Anikó rekonstrukciós vázlat, 1989

Zsidó közösségi épületek Sárospatakon Legyen-e Zsidó Múzeum a városban?

Nehezen képzelem el az ember, ha egy régi térképet, vagy építészeti alaprajzot vesz kézbe, hogy a műszaki rajz egy régen elfeledett életformát kelthet életre. Most, amikor a „Sárospataki várkörnyék műemléki rekonstrukciós terv”-ével és a készülő általános terv módosításaival, ennek történeti aspektusaival kezdtünk el foglalkozni, mi magunk is ezt a gondolatsort jártuk végig. Felidézni a városba települt lakosság lakóhelyét, életformáját, a közösség építészeti tevékenységét.

1989 januárjában tervbemutató tárgyalásra gyűltek egybe az igazgatási, műszaki és kulturális élet vezetői, azok, akik felelősnek érzik magukat a város történeti szerepének megőrzéséért, jövőjének a múltra épülő, és ebből kibontakozó megformálásáért. A tárgyaláson a Városszépítő Egyesület képviselőjében Dr. Újszászy Kálmán professzor, a város tiszteletben álló díszpolgára is jelen volt. A műemléki terv készítőjének, M. Anda Juditnak, a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet műteremvezetőjének, a rekonstrukciós terv készítőjének ismertetéséhez kapcsolódóan dr.

Újszászy Kálmán felszólalásában arra a történeti szerepre hívta fel a figyelmet, melyet a város zsidósága foglalt el a város életében, s melyet a közösségi épületek tárgyi mivoltukban őriztek meg az utókor számára. Ezért – a műemléki és a városi lakóterület határán fekvő, volt zsidó rituális fürdő épületének rekonstrukciójával, múzeumi célú felhasználásával – biztosítottak látná a zsidó közösség emlékezetének megőrzését. Ezt a javaslatot a tárgyalás résztvevői elfogadták, s ennek megfelelően készült el a jóváhagyásra kerülő terv. (Erre az igazgatási eljárásra, s ennek jogi következményeire feltehetően 1989 novemberében kerül sor.)

Hogy megértsük, miért fontos e javaslat és a kialakításra kerülő zsidó emlékmúzeum, röviden ismertetni kell a városba települt zsidóság sorsát, elhelyezkedését, épületeiket.

A város gazdasági életét és kereskedelmét a XVIII. században, Tokajhoz hasonlóan a városba települt görög lakosság tartotta kezében. Később, a városból való elköltözésük után gazdasági szerepüket a Lengyelország fe-

löl – kezdetben csak egy-egy vásár idejére engedélyezett –, 1840 után pedig már állandó letelepedési jogot nyert zsidóság foglalhatta el. A város 1785. évi térképén észrevehetjük azokat az elkülöníthető terület egységeket, melyek az önálló városrészekből a későbbi egységes városszerkezetet megalkották.

1./ „Szent város” (a vár mellett kiépült, azzal közös városfallal övezett központi mag, a római katolikus felekezet egyházi épületeivel – rk. templom építési éve: 1492)

2./ „Hustác” (görögkatolikus városrész, templomuk 1714-ben épült)

3./ Polgárváros (kereskedelmi központ a hídfő környékén, a zsidóság feltételezett első letelepedési helye, a zsinagóga 1864-ben épült)

4./ Polgárváros (a református közösség lakóhelye, a templom 1771-ben épült a Berna-sor és a Kollégium szomszédságában) (*helyesen: 1771-81 között - a szerk.*)

5./ „Héce” (a polgárvároshoz csatlakozó terület, útrendszerében önálló falunak tűnik)

6./ „Zsidó város” (várfalon kívüli, Bodrog-parti terület, a közösség imaháza 1905-ben épült)

A térkép és a helyi hagyomány szerint a zsidóság két időszakban érkezett. Az első periódusban a hídfő – a piachely – körüli területet foglalták el, s később

e körül alakult ki a máig is fennmaradt kereskedelmi központ a szükséges üzletekkel, vendéglőkkel, de ez lett egyben a városi igazgatás központja is. A második periódusban a Bodrog-parti városrész épült be a Retel utca környezetében. (XIX. század közepétől) A szerény és puritán lakóházak között épült fel a vallását mélyen átérző és annak előírásait követő közösség imaháza 1905-ben, iskolája és a ifjak tanháza, a jesiva. Itt élt e zárt közösség valamennyi elöljárója, a rabbi, a vágó, stb. (E zárt és különös életvitelű, puritán réteg önálló szigetét alkotott a városban, ezért a terület egység neve: Zsidó város.)

A XVIII. és a XIX. század folyamán kialakult társadalmi, vallási csoportok alkotta, önálló életformát képviselő városrészek élete a századelőn nagyjából összemosódott. A város életében a legnagyobb változás a háborús évek után következett, amikor a deportáltak és a munkaszolgálat után a városi zsidóságnak csak mintegy ötöde tért vissza a városba (1036 lélekből 220 fő). A túlélők fokozatosan elhaltak, családtagjaik elköltöztek. (Ma már csak 2 idős asszony él a városban).

Ez a változás elsősorban a zsúfolt „Zsidó város” területét érintett, ahol az imaházat bombatalálat érte, a lakóházak nagy része is üresen tátongott. Így nem meglepő, ha e városrészt a társa-

Zempléni Múzsza

dalom perifériáján élő cigányság foglalta el. A már korábban pusztulásnak indult épületek műszaki állapota tovább romlott. Az új lakosság, illetve a város vezetősége nem akarta és anyagi hiányában nem is tudta ezeket az épületeket megfelelő módon karban tartani. Mindez azokra az évekre esett, amikor a településtörténész is olyan felfogást képviselt, mely támogatta a várfalon kívüli terület falrendszerének régészeti rekonstrukciójával összefüggésben a toldalék-lakóterület lebontását. Így mind a zsidóság, mind a történelem bizonyságaként üresen maradt városrészbe települt cigányság területét bontásra ítélte. Ezzel a város településtörténetének, – egy fontos periódusának – tárgyi bizonyítékai szűntek meg.

Így a városban élő zsidóság emlékezetét ma elsősorban a közösségi épületek őrzik. A város közepén a „kereskedelmi központban” megmaradt egy egészen egyedülálló épület-együttes, amely a volt zsinagógából, imateremből (téli imaház), zsidó iskolából, a rabbi lakásából és a zsidó rituális fürdőből (mikve) áll. A különböző fajtájú közösségi épületek ilyen komplex területi és vizuális közelsége szinte egyedülálló az országban, de talán Európában is. Van olyan város ugyanis, ahol a zsinagóga eredeti funkcióját és használatát megőrizve működik,

másutt építészeti formáit megőrizve újabb funkciót betöltve szolgálja a település lakosságát (Baja), de ezeken a helyeken iskolát, vagy a rituális fürdőt már hiába keressük. (Még Mádon is lebontották a rituális fürdő épületét.) Sárospatakon, – megállva a Hotel Bodrog előtti teresedésen és onnan körülnézve – egy pontból tárul elénk a zsidó közösség korábbi életének színtere: a zsinagóga, a rituális fürdő és az iskola. Ez olyan kultúrtörténeti érték, melyet mindenki számára ismertté kell tenni, és a város idegenforgalmi látivalói sorába is be kell kapcsolni.

Az 1864-ben épített, 1890-ben átalakított nagyméretű zsinagóga épületét az 1960-as években a csekély lélekszámú zsidó közösség már nem használta, és az akkori szokásoknak megfelelően eladta, olyan feltétellel, hogy az épület formai jegyei se emlékeztessenek korábbi szerepére. Ma már nem vállaljuk, és a zsidó múlt számára sértőnek tartjuk az épület használati emlékezetének is az eltörlését, ezért javasoljuk, ha az épület nem is állítható vissza már eredeti belső formájára (a zsinagógai teret földémmel megosztották, berendezése hiányzik, a tóraszekrény helyén vezették az épület kéményét), a felújításakor homlokzata nyerje el ismét eredeti képét, és a városkép egysége új kerítéssel gazdagodjék az utca vonalában.

Az épület udvarán 1936-ban épített téli imaterem megőrizte a belső tér építészeti részleteit, annak ellenére, hogy belső terét raktárnak használják. Így ez az épület még eredeti formában berendezhető.

Az Erdélyi János utcában álló volt zsidó iskola a bejárati tábla tanúsága szerint 1885-ben Goldblatt Farkas 6000 aranypénz értékű adományából épült, azzal a céllal, hogy falai között Isten tanára is tudásra nevelje Izrael fiait, szolgálva ezzel népét és városa lakóit. Az épület falai között ma is iskolagyerekek ülnek, és a volt rabbi lakás utcai épülete is használatban van. Sajnos a rendezési terv ezt az épületet bontásra ítélte, hogy nagyméretű telkére új iskola épülhessen. A meglévő épület léptéke és formai jegyei alapján azonban ez a döntés kérdéses, nem kizárólag ennek történeti, kultúrtörténeti értéke, hanem városképi helyzete miatt. E helyen ugyanis, a várkörnyéki műemlék együttes közelében célszerűbb lenne a meglévő építészeti tömeg, lépték megőrzése. *(Az iskola épületét azóta lebontották, helyén társasház épült – a szerk.)*

A zsidó fürdő épülete a II. Rákóczi Ferenc utca *(helyesen: Rákóczi utca – a szerk.)* és a Kádár Kata utca *(ma: Szent Erzsébet utca – a szerk.)* saroktelkén, a történeti árokban épült, feltehetően még a XIX. század első felében.

Helyszínét az a természetes forrás határozta meg, mely alapfeltétele a vallási előírások szerint működő rituális fürdőknek. A zsidó vallásban a fürdőknek ugyanis kettős szerepe van: a testi és a szellemi megtisztulást szolgálja, tehát nem kizárólag a mindennapi élet vitelének, hanem az ünnepek és a szombat megtartásában is jelentős a szerepe, különösen a vallási előírásokhoz szigorúan ragaszkodó közösség tagjai számára. Így történeti szerepében nem lehet tehát közömbös, hogy az üresen maradt épületet, melyet a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete 1989 nyarán adott el új tulajdonosának, milyen célra hasznosítják. A volt rituális fürdő belső tere (alagsori szint) eredeti formában megőrizte főbb funkcionális tereit, medencéit. A tisztasági fülkék válaszfalai (deszka falak) és a fürdőkádak hiányoznak. A rituális medence lépcsőit kell feltárni, és a vízszivattyút felújítani. A hideg és meleg víztároló fakádak rekonstrukciója azonban az előírások szerinti kivitelben (kizárólag csapolással) szükséges. A belső tér (és az előfürdő) a budapesti zsidó rituális fürdő korábbi tárgyival berendezhető.

Az épület megőrzését, mint a bevezetőben említettük, a várostörténet kulturális értékeit féltő gondolat indította útjára. Szeretnénk, ha a kicsinyes egyéni érdek ettől az európai érdeklődésre

Zempléni Múzsza

is számot tartó zsidó kulturális értéktől nem fosztaná meg a város és az ország lakosságát. (A fürdőszinten, mint halottuk, sörfözdét szeretnének üzemeltetni) A földszinti átalakítási és felújítási munkák az Országos Műemléki Felügyelőség részére bemutatott tervek alapján, a területet ismerő, és értékeit őrző műemléki szakember jóváhagyásával (Arnóth Ádám) már készül, Herbária gyógynövény szaküzlet számára. A fürdőszint funkciója azonban nem különíthető el a földszint gépészeti rendszerétől, a tereprendezés sem választható el szorosan. Ezért is tartjuk sürgető feladatnak, hogy a rendezési terv előírásait a város lakossága is magáénak téve, támogassa. *(A fürdőépület földszintjén ma üzletsor található – a szerk.)*

Sárospatak „első” volt városaink között abban, hogy az 1960-as, 1970-es évek építészeti tévedéseit – polgárainak jelentős anyagi áldozata árán – korrigálja, és Makovecz Imre tervei alapján „kalapokat” tett a hagyományos városképétől idegen dobozházakra (pártház, egészségház, Tünde Áruház). Hasonlóan példamutató – és jelképes értékű – gesztus lehetne, ha a zsidó múlt kulturális örökségének emlékeit híven őrizné meg a jövő számára.

A Hegyköz és a Bodrogköz életében a borkereskedelem és a galíciai bevándorlási hullámok révén a zsidóság sze-

repe és jelentősége az országos átlagnál nagyobb mértékű volt. Sárospatak egyedülálló lehetőséggel rendelkezik, hogy megmaradt építészeti emlékein keresztül méltó emléket állítson ennek az időszaknak, értelmetlenül elpusztított, és kényszerűségből elvándorolt polgárainak. Az utolsó pillanathoz érkezünk, hogy ezt az érdekes, a zsidó múlt emlékeit őrző építészeti együttest megőrizzük, ezekből Zsidó Emlékmúzeumot létesítsünk.

Mint arról a „Sárospatak” című újság októberi száma tudósít, a város emléktáblán szeretné a második világháborúban elesettek emlékezetét megőrizni. A hajdani „Zsidó város” néhány házát őrzi még a város a Retel utca hídfő feletti oldalán. Talán itt lehetne felállítani azt az emlékművet, mely az elpusztult zsidó polgárok nevét és emlékét rögzítené. Ezáltal nemcsak a zsidó lakosság, hanem az elpusztult városrészsorsa is megőrzésre kerülhetne. Reméljük, hogy Sárospatak hagyományőrző polgárai nem fogják veszni hagyni még megmenthető értékeiket.

Budapest, 1989. október 31.

Dr. Gazda Anikó
budapesti
Sugár Péter
sárospataki születésű
építészmérnök

Felhasznált irodalom

Dercsényi Dezső – Gerő László: A sárospataki vár, Bp. 1957.

Magyar Zsidó Lexikon, Budapest, 1929.

Öt község: Grünvald Fülöp: Sárospatak. A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái, Bp. 1972.

A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza, Miskolc, 1988.

Gazda Anikó: Zsinagógák Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok, (Nyomdában lévő kézirat, Bp. 1989-1990)

dr. Gazda Anikó rekonstrukciós vázlatai, Budapest, 1989. október hó, VÁTI

A kéziratban található vázlatok jegyzéke:

- *Sárospatak térképe Franz Römischthöl, 1785*
- *Sárospatak. Templomok és középületek a zsidó közösség lakóhelye és közösségi épületei 1944 előtt*
- *A zsinagóga rekonstrukciós vázlat, bejárati homlokzat*
- *Sárospatak. Zsidó közösségi épületek a város központjában*
- *Kádár Kata utca (épületek homlokzati rajzai)*
- *Sárospatak. Kádár Kata utca 1. Izraelita rituális fürdő – mikve – építészeti rajzai*

Sugár Péter: Érzelmes utószó egy tanulmányhoz

A fenti tanulmány szerzője Gazda Anikó, építész, a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet egykori munkatársa, a magyarországi zsidó múlt tárgyi emlékei és a magyar zsinagógák kutatója volt. Több társszerzővel közösen írt műve, a Magyarországi zsinagógák (Műszaki Könyvkiadó, 1989) e nagy témának alapműve. Ő írta a „Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon” c. kötetet is, amelyet az MTA Judaisztikai Kutatócsoportja adott ki 1991-ben, nem sokkal a szerző halála előtt. Gazda Anikó a tudós városkutató, építészettörténész és városszociológus szemével térképezte fel és gyűjtötte össze a zsidó múlt építészeti emlékeit a hazai településeken.

Gyerekkoromban sokat rajzolgattam a pataki Retel utca romantikusan dűledező házait. Időnként a hegedűmet is magamhoz vettem, egy primásnak készülő cigányfiúval együtt húztuk: ő a Pacsirtát, én Vivaldit. Nyaranta a Patakon működő művésztelep festői-rajzolói is a leginkább a Vár falai alatt, a Bodrog-parton kerestek és találtak témát. De a tanítóképző kiváló művésztanára, Debreczeni Zoltán legtöbb festménye, linómetszete is a régi várfalhoz festői fűrtökben tapadó házak látványát örökítette meg.

Zempléni Múzsza

Amikor Gazda Anikóval találkoztam, és a pataki zsidóság életével kapcsolatban érdeklődött, Anyám lett a forrásértékű adatközlő: minden házról meg tudta mondani, kik laktak benne. Anikónak segédkezve, a város zsidó házait végigjárva-rajzolva döbbsentem rá, hogy az én gyerekkorom is része volt a pataki-hegyaljai zsidóság történetének, hogy a családom és én magam is részesei és tanúi voltunk/vagyunk ennek. Akkor vált számomra láthatóvá, hogy a város településszerkezete, utcái-házai hogyan őrzik a történelmet: hogy a „Szentnegyed”, a „Héce”, a „Hustác”, a katolikus, a református és a görögkatolikus városrészek mellett volt „zsidóváros”, nem is egy, hanem kettő (egy neológ és egy orthodox). Akkor értettem meg, hogy ez az épületegyüttes, amelyről Gazda Anikó tanulmánya szól, talán egész Európában egyedülálló.

Amikor Újszászy Kálmán professzor úr ennek az együttesnek a megőrzése mellett emelt szót, európai történelmi távlatban látott és gondolkodott. (Neki ez a távlat volt a természetes). Sárospatak első lehetett volna abban, hogy az észak-magyarországi zsidóság emlékezetét pl. a rituális fürdő rekonstrukciójával megőrizze.

Tizenöt évvel ezelőtt, amikor a fürdő épületét nagy sietve eladták, két további lehetőségtől esett el a város: bontócsá-

kány alá került a volt jesiva és a rabbilakás akkor még megőrizhető épülete, és Patak elpusztított izraelita polgárainak a nevét azóta sem örököltette meg emléktábla (bár a névsort az Izraelben élő – nemrég elhunyt – Adler Piroska a pataki zsidóságról szóló könyvében összeállította).

A médiában követhető, milyen nagy viták és küzdelmek folynak napjainkban Budapesten az erzsébetvárosi volt gettó épületeinek a megtartása/bontása körül. Közép-Európa más országai előbbre tartanak: Csehországban és Szlovákiában az ottani kulturális tárcák és az Európai Unió nagy összegeket fordítanak a volt kisvárosi gettók műemléki felújítására. Az Unióban megnő minden helyi érték szerepe, a közösségek nagy erőfeszítéseket tesznek regionális sajátosságaik megőrzéséért, kibontakoztatásáért. Egy település lakói számára alapvető élmény, amikor megtapasztalják, hogy a saját civil életük, törekvéseik történelmi távlatba helyezhetők, és részévé válnak annak, amit kultúrának, hagyománynak, vagy egyszerűen történelemnek neveznek. Ilyenkor a hétköznapi élet megszokott színterei egyszerre életre kelnek, az elsüllyedt, vagy nem érzékelt múlt megelevenedik, tudatos-sá, az öntudat részévé válik

A pataki polgárok és utódaik már régóta részesei lehetnek a történetiség ezen

élményének. Ennek szerves részeként talán egyszer a zsidóság alvó múltbeli élete is felelevenedhet Patakon – ha a város polgárai igazán akarják és ha még lesz mit megőrizni. Lehet, hogy a város közössége egyszer ráébred, hogy múltjának és identitásának ez a szegmense is vállalható/vállalandó része? A rituális fürdő épülete áll még, akár csak a téli imaházé... És ha egyszer a volt zsinagógából átépített bútoráruház megvakult homlokzata visszakapná egykori elegáns külső képét, a pataki városkép ismét a történelmi magyar városokra jellemző arcát mutathatná: az építészetben is a komplexitást. Amikor a többi felekezet templomai között ott sorakozott a zsinagóga épülete, az eredeti városképben előkerttel visszahúzott homlokzattal, szép kovácsoltvas kerítéssel, hasonlóan a műemlék református templomhoz.

Gazda Anikó 1989 októberében arra hívta fel a figyelmet, hogy Sárospatak talán európai léptékben is egyedülálló lehetőségekkel rendelkezik, mert szinte sehol nem maradt fenn ilyen, a zsidóság életét teljes mértékben reprezentáló összefüggő épületegyüt-

tes. Utolsó mondatát idézve: „Reméljük, hogy Sárospatak hagyományőrző polgárai nem fogják veszni hagyni még megmenthető értékeiket”.

(A fent közölt “A zsidóság letelepedési periódusai Sárospatakon a XIX-XX. században. Dr. Gazda Anikó rekonstrukciója, VÁTI, Budapest, 1989.” című, A/4 formátumú, borítóval együtt kilenc oldalas gépirat a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Adattárában At. 2718. számon található. A helyesírási és betűhibákat kijavítottuk, egyébként a szöveget eredeti formájában közöljük. A publikálással szerkesztőségünk emlékezni kíván a magyarországi holokauszt 60. évfordulójára. Ezúton köszönjük meg Sugár Péter Ybl-díjas építészmérnöknek, hogy utószavában bemutatta a tanulmány szerzőjét, segített megvilágítani épített környezetünk megőrzésének fontosságát, és felhívta a figyelmet a Sárospatakon még megvalósítható értékmentésre. A dokumentumot közléteszi Bolvári-Takács Gábor.)